

УДК 305:316.614-055.25:37.013.8(477)(045)

Юда Л. А.

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІВЧИНИ В РОДИННОМУ І ГРОМАДСЬКОМУ ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються особливості гендерної соціалізації дівчини в системі родинно-побутової культури та звичаєвого права українців. Визначено основні аспекти гендерної соціалізації та способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини. Розкрито питання специфіки засвоєння дівчиною статево-рольових моделей поведінки.

Ключові слова: дівчина, гендер, гендерна соціалізація, родинний і громадський побут, соціальна практика, жіноче право.

Постановка проблеми. У процесі формування соціально-рольового статусу сучасної української дівчини особливої актуальності набуває виокремлення і аналіз етнічних чинників, які впливають на процес наслідування, прийняття й відтворення нею культурно-нормативних стандартів, які суспільство вважає відповідними до її гендерної ролі.

Аналіз останніх досліджень. Кінець ХХ – початок ХХІ століття ознаменувався появою систематичних досліджень теорії гендеру. Особливе місце в гендерних дослідженнях посідає гендерна соціалізація. Проблема формування соціально-значимих якостей особистості чоловіка і жінки у суспільстві стала предметом дослідження Г. Андреевої, П. Горностай, І. Іванової, В. Кравця, Н. Кутової, Л. Харченко, О. Цокур, Л. Штильової.

Методологічні проблеми гендерної соціалізації висвітлені у працях В. Гайденко, В. Кравця, О. Кікінеджи, Л. Штильової. Віковий підхід і етнічну складову в процесі гендерної соціалізації досліджують С. Кондратюк, Н. Павлушенко, А. Сембрат, Л. Яценко та ін.

Метою даної статті є аналіз впливу родинного і громадського побуту українців на процес гендерної соціалізації дівчини.

Термін **гендер** указує на соціальний статус і соціально-психологічні характеристики особистості, які пов'язані зі статтю і сексуальністю, але виникають у взаємодії з іншими людьми. Використовуючи поняття "гендер", мають на увазі соціальний аспект стосунків статей, статево-рольові стереотипи, розповсюджені у суспільстві, різноманітність проявів жіночої і чоловічої поведінки, систему взаємин між жінкою і чоловіком, що визначаються не біологічно належністю до тієї чи іншої статі, а соціальними, економічними і політичними умовами [5, с. 13].

Гендерна соціалізація – це процес спрямованих і спонтанних впливів на особистість, що допомагає їй засвоїти норми, правила поведінки та установки відповідно до культурних уявлень про роль, становище й призначення статей у суспільстві, робить повноцінним чоловіком чи жінкою і прилучає її до усталеної системи гендерних ролей [5, с. 11].

На думку Л. В. Штильової, соціальна стаття конструюється соціальною практикою [13].

Вітчизняна педагогічна наука розуміє гендерну соціалізацію як формування особистості певної статі [5, с. 170].

Проблема гендерної соціалізації знайшла відображення в діяльності педагогів, соціологів, психологів. Так, основними аспектами соціалізації, на думку Г. Андреевої, є: **присвоєння** (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища та індивіда) та **опредмечування** (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середовище). У рамках гендерної соціалізації під присвоєнням ми розуміємо те, що змалку дитина засвоює, що означає бути хлопчиком чи дівчинкою, чоловіком чи жінкою. **Опредмечування** – це реалізація на практиці засвоєння гендерних схем [5, с. 171].

В. Кравець спирається на досвід американського соціолога Рута Хартлі, який виділяє чотири основні способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини: **соціалізація через маніпуляції, вербальна апеляція, "каналізація", демонстрація діяльності**. Приклад першого процесу: стурбованість матері зовнішністю дитини – дівчинки, другого – постійні звернення в стилі "ти моя красуня", підкреслення її привабливості. Дитина привчається дивитися на себе очима матері, а вербальна апеляція підсилює дію маніпулятивного процесу. Дівчина отримує уявлення про те, що зовнішній вигляд, красивий одяг – це дуже важливо. "Каналізація" означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти, наприклад, на іграшки (дочки-матері, кухня, схвалення ігор, властивих для своєї статі). "Демонстрація діяльності" – навчання тим видам гендерної діяльності, що прийняті у суспільстві.

Одним із психологічних механізмів гендерної соціалізації є **ідентифікація** – це повторення дій рольової моделі (чоловіка, жінки, батька, матері) [3, с.48].

Традиційно-побутова культура, закладена у родинному та громадському побуті українців, і є тією соціальною практикою, яка конструює соціальну стать.

Яскравою ілюстрацією даного твердження є народна родильна обрядовість. На думку М. Стельмаховича, вона "відзначається своєю особливою мистецько-педагогічною довершеністю, високим емоційним зарядом, що надзвичайно сильно впливає як на дітей, так і на дорослих. Перше ж пізнання немовлям навколишнього світу, людської духовності відбувається через емоції" [8, с. 14].

Низка дородових, власне родильних і післяродових обрядів створює умови для комфортної появи і адаптації дитини. При цьому більшість із обрядів і ритуалів, які супроводжують процес появи дитини на світ, прилучають її до усталеної системи гендерних ролей.

Наприклад, пуповину дівчинки відтинали на гребені (яким льон чесати), щоб вона була спритною господинею і рукодільницею. Пуповину треба було зав'язати лляним чи конопляним повіском ("матіркою"), щоб у породіллі "діти велись", та й щоб сама дитина "плодовита росла" [8, с. 16]. Саме в перші хвилини появи дівчинки на світ визначаються її соціальні риси і життєве призначення.

Процес соціалізації через маніпуляцію (стурбованість матері зовнішністю дитини – дівчинки) простежується в обряді першого купання. У купіль дівчинки клали ромашку ("щоб рум'яна була"), калину ("щоб красна була"), гілочку вишні (щоб гарна була) [8, с. 17]. Ще однією ілюстрацією є обряд ініціації шестирічної дитини. У день її народження здійснювали обряд "постригу": хлопчиків під чоловічу стать, а дівчаток – під жіночу [8, с. 36-37].

Із цього часу на дівчинку одягали одяг, елементи якого нагадували костюм дорослої жінки. Поверх сорочки дівчині зав'язували запаску і називали її "прялею", "напіввідданицею", доручали найпростішу домашню роботу, починали вчити прости. На таку дівчину вже могли залишити навіть догляд за немовлям. Деякі дослідники наводять приклади залучення дівчини до "жіночої" роботи по господарству вже з п'яти років. Дівчатка пасли гусей, свиней, доглядали за курми, підмітали у хаті, мили посуд.

Як ми вже зрозуміли, процес соціалізації в українській родині тісно пов'язаний із традиціями трудового виховання. М. Стельмахович трудове навчання і виховання розподіляє на три етапи: вступний, або ігровий (від двох до шести-семи років), помічний, або визначальний (від семи до п'ятнадцяти років), і основний, або завершальний (від п'ятнадцяти до двадцяти років) [9, с. 132]. Кожному з цих етапів притаманні родинні звичаї, обряди і традиції звичаєвого права.

Система звичаєвого права – історично сформована сукупність правових традицій і звичаїв, якими регулювалися стосунки і поведінка людей у різних сферах їхнього життя, одна з важливих ділянок народної свідомості та народних знань [7].

Вербальна апеляція – це той життєвий досвід, який усвідомлює дитина з першими словами, з якими мати до неї звертається у колисковій. Якою бути в житті, як себе поводити, що робити:

*Наша донечка трудилась,
Дуже доня натомила,
Справи всі облиш, мала,
Адже нічка надійшла.
Вранці встане доня наша
І ведмедю зварить кашу,
Посуд виміє старанно,
Покупає ляльку Ганну,
Справ у неї так багато,
Ну, а поки треба спати,
Спи у ліжку солоденько
Аж до раночки, маленька!*

Хто з дитинства не пам'ятає забавок: "Сорока-ворона, на припічку сиділа, діткам кашу варила, ополоником мішала, діток годувала... оцьому дам, і сьому дам, і сьому дам, і сьому дам, а сьому не дам! Сей бицман: дров не рубав, води не носив, хати не топив! Шуги, шуги! Полетіли, на головку сіли!" [10, с. 605], або "Курочка-златопірочка по двору ходить, курчат водить, хохлик надимає, мужа угішає" [10, с. 605]. Можна, звичайно, звинуватити автора в тому, що у наведених прикладах мова йде про усталені стереотипні уявлення. Але насправді це і є "демонстрація діяльності" – навчання тим гендерних навичок, що прийняті в суспільстві.

Л. Мушкетик підкреслює, що образи-персонажі казок мають значне дидактичне навантаження як регулятори звичаєвих та поведінкових норм, морально-етичних принципів, взірців для наслідування чи антивзірців [6, с. 686].

І хоч більшість дослідників підкреслюють другорядну роль жінки, дівчини в українських казках, ми не можемо не враховувати роль казки у формуванні кращих жіночих рис.

Перші образи жіночності, краси, тендітності, ніжності дівчина усвідомлює з Настунею-красунею, Прекрасною Настас'єю, Прекрасною Єленою, Златовласою Яленою. Але слід зауважити, що казкові імена не завжди зовнішня краса. Імена героїні отримують за свої здібності.

Взірцем жіночності є приваблива героїня з високими душевними пориваннями. Розум, мудрість, мужність, слухняність, вірність у коханні – всі ці якості дівчина усвідомлює через казкові образи. До головних позитивних рис, які виховують казки, можна віднести працьовитість.

Жінка має бути гарною, вмілою господинею, тримати дітей і хату в чистоті. Л. Мушкетик зазначає: "Символіка переведення дівчини в статус жінки для українців є виразною й багатого, несе у собі більше смислового навантаження. Жінки, досягнувши відповідного віку, стають носіями, хранительками традицій. Так, дівчина з казки "Царівна-жаба" славиться своїм умінням ткати, вишивати тощо, усі милуються її роботою, чудесним умінням, високо цінують його. Антитеза зображення найкращих рис сирітки та найгірших бабиної дочки традиційно розкривається в мотивах випробування дівчат працею. Ставлення до праці є трохи не головним критерієм оцінки дівчини-селянки" [6, с. 691].

Але водночас саме на прикладах казкових героїнь дівчина вчиться брати відповідальність на себе, виконує чисто чоловічу роботу. І усталений другорядний образ жінки відходить на другий план.

Ідентифікація дитини відбувається в процесі участі її у різних видах трудової діяльності членів сім'ї, коли вона орієнтується на дорослих батьків, старших братів та сестер як взірець для наслідування і є водночас їхнім помічником [8, с. 37].

Діти дуже спостережливі, уважні, вразливі, схильні до наслідування. Усе, що вони чують, бачать у праці, родинному і суспільному житті, проявляється в їхніх іграх. М. Стельмахович відмічає, що, наслідуючи старших, діти граються у весілля, няньчення немовляти, у будівництві хат, мостів та доріг, приготування їжі. Сільські діти, як правило, "орють", "саджають дерева", "жнуть", "молотять", роблять те, що вони згодом виконуватимуть насправді. В усіх цих іграх дівчатка виконують функції жінок, а хлопчики – чоловіків [8, с. 39].

На Україні найбільшою популярністю користувалися іграшки, які відтворюють предмети хатнього вжитку, знаряддя сільськогосподарської праці, транспортні засоби, свійських тварин, а також ляльки [12].

Найкращими іграшками для дівчат є ляльки. Вони поводяться з ними як із живими істотами. Раніше, як правило, ляльку робили із клаптиків тканини, полотна (лялька-мотанка), із соломи, із ниток. Сьогодні – це осучаснені ляльки, які відображають як саме маленьке немовля (навіть мають статеві ознаки), так і різні образи, вікові і соціальні. У будь-якому випадку дівчата поводяться із лялькою як із живою істотою. Вони розмовляють із нею, одягають її, годують, кладуть спати, колишуть, шиють для неї одяг – сорочечки, спіднички, фартушки, хусточки, сукні, оздоблюють різними прикрасами, наслідуючи одяг, зачіски дорослих жінок і популярних жіночих персонажів. Як правило, кожна з ляльок когось уособлює – матір, батька, дітей, старших членів родини, родичів. І коли дитина грається ляльками, то вони виконують домашню роботу, няньчать дітей, готують їжу, беруть участь у різних побутових і господарських справах.

Сьогодні дуже популярною є лялька-мотанка. У процесі соціалізації дівчини вона відіграє провідну роль, відома з давніх часів як прадавній сакральний оберіг, символ жіночої мудрості та матері-прародительниці.

М. Грушевський, один із найвідоміших дослідників дитячої іграшки, зазначає: "Лялька – одна з найнагальніших потреб і водночас утілення одного з найчарівніших жіночих інстинктів у дівчинці. Леліяти, плекати, прикрашати, одягати, шити, трохи картати, колисати, уявляти, ніби щось є хтось, – у цьому все майбутнє жінки [4, с. 114].

Збереглися відомості і про те, що перед заміжжям мати власноруч робила і дарувала ляльку-мотанку – символ жіночої мудрості. А ще лялька вважалась посередником між живими і тими, хто повинен народитися. Молода мати, чекаючи дитину, робила ляльку-мотанку, яка уособлювала собою майбутнє дитя.

Окремий різновид обрядової ляльки, яка робилася на добробут і щастя, – це весільна подвійна лялька, що зображувала "князя з княгинею", тобто, молодого й молоду. Такій подвійній ляльці робили одну ручку на двох, що повинно було символізувати злагоджене любов'ю життя.

Магічна роль мотаної ляльки, як захисного оберегу, відображена в народних казках. Лялька-мотанка є помічницею і берегинею героїні в казці "Василиса Прекрасна". Мати, помираючи, дає своїй доньці лялечку і наказує, щоб та берегла її, шанувала, годувала крихтами хліба і краплями молока – і лялечка завжди буде вірною помічницею. Дівчина виконує наказ матері, і лялька допомагає їй здійснити усі завдання, виконати забаганки лихого мачухи, вийти переможницею в символічному двобої з Бабою-Ягою і зрештою здобути щастя й добробут. Наведені приклади є свідченням того, яку провідну роль у формуванні соціально-значимих якостей жіночої особистості відіграє звичайна народна іграшка.

Ми згадували ще один спосіб конструювання дорослими гендерної ролі дитини – це **демонстрація діяльності**. Л.Орел відмічає, що слово батьків було законом для молодших. Вони вже змалку мали свої обов'язки, вчилися різної роботи, посилено працювали. Дівчатка переймали науку від матері, баби – вчилися прясти, вишивати, ткати, розписувати писанки, шити одяг, давати лад у хаті. Хлопчики вчилися чоловічого ремесла від батька чи діда. Наприклад, колись було за правило, що дівчинка 7-10 років могла вже вишити собі сорочку [11, с. 99].

Як тільки дівчина опановувала секрети вишивки, починала готувати собі посаг. "Посаг починали готувати завчасно, невдовзі після народження дочки. Вишивані сорочки, спідниці, керсетки, пояси, рушники, намисто – все це мати спочатку зберігала у своїй скрині, а років із п'ятнадцяти дочці справляли власну" [11, с. 41].

Весільна скриня не лише зберігала майно нареченої – вона таїла в собі дівочі мрії про майбутню долю, про заміжжя. Скриня з її вмістом символізувала працьовитість молодої та її родини – адже більшість речей, які в ній зберігалися, виготовляли власноруч [11, с. 41].

Процес соціалізації дівчини відбувався не тільки у родині. Ще одним чинником формування особистості ставало оточення дівчини. Як правило – це молодь, із якою дівчина спілкувалася, і у колі якої і набувала досвіду. Популярною формою спілкування молодих людей були вечорниці. "На них починали ходити у 16-17 років, тут молодь парувалася, а невдовзі справляла весілля. Тривали вечорниці із 7 до 10-11 годин вечора. Приготувавши в складчину вечерю (хто приносив борошна, хто сала, хто яець), дівчата сідали за роботу: за столом вишивали, пряли на полу, на лавках, часто сідали біля печі на розстеленому околоті. Працюючи, дівчата співали" [11, с. 150]. Часто вечорниці ставали частиною дівочьких ініціацій, пов'язаних із існуванням дівочої громади та традиціями вступу до неї. Дівочі ініціації наставали в підлітковому віці. Під час ініціацій головну роль відігравали випробування трудових навичок, але вже суто жіночих.

"На відміну від чоловічих ініціацій, жіночі посвячення, як правило, не включають іспитів на хоробрість, фізичну силу й витривалість. Зате велику роль відіграють символи родючості і здатності жінки продовжувати рід. Усе це ми і спостерігаємо на прикладі дівочьких ініціацій в українських молодіжних громадах. Дівчина, йдучи на вечорниці, де мало відбуватися її посвячення, несла з собою курку (символ плодючості, пов'язаний із еротикою в слов'янській міфології)". Із куркою вона готувала кашу. Пізніше кашу стали готувати вдома і приносити на вечорниці. Сходилися парубки "торгувати кашу". Той, хто пропонував найбільше грошей, розбивав горщика і віддавав гроші посвяченій. Дівчина частувала всіх кашею, її приймали до громади" [1, с. 241]. На вечорницях та інших дівочих зібраннях вона освоювала жіночі роботи – уміння готувати різні страви, прясти, шити, вишивати. На цьому прикладі ми бачимо, як звичаєве право впливало на формування соціально-значимих якостей особистості дівчини. У такий спосіб вона демонструвала свої найкращі вміння і навички майбутньої господині і рукодільниці.

Звичаєве право українців розкриває ще одну особливість української родини – становище жінки рівноправне з чоловіком. О.Боряк зазначає: "Значну роль у сімейному господарстві відігравали жінки. Народна правосвідомість навіть умовно виділяла певну сукупність суто жіночих прав і обов'язків – так зване **жіноче право**. Воно досить чітко окреслено в деяких прислів'ях та приказках: *Жіноча дорога – від печі до порога; Жіноча річ – коло припічка; Дівкою повна вулиця, жінкою – повна піч, а з іншого боку – Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна краще всього світу*. Звичаєве право підтримувало існуючий у сім'ях, особливо великих, поділ праці на чоловічу й жіночу. Жіноча праця спрямовувалася, передусім, на внутрішню організацію домашнього господарства" [2, с. 117–118]. Учений звертає увагу на надзвичайну працелюбність та енергійність українських жінок порівняно з чоловіками. "У трудовому побуті українського села були спеціальні види суто жіночих робіт. Це оденки, попряхи, толоки тощо, а також обрядові дійства, безпосередньо пов'язані з сільським господарством – зажинки, перший вигін худоби на пасовище та ін. Мали жінки і свої свята. Хоча вони й були позбавлені участі у вирішенні справ громади, остання завжди стояла на сторожі їхніх прав і честі" [2, с. 118]. Хоч батько і вважався главою родини, казали "Чоловік за один кут хату тримає, а жінка за три" [10, 644].

Цілком природно, що дівчина, зростаючи в родині, спілкуючись із громадою, від народження уособлювала не тільки соціально-значимі якості особистості, опановувала жіночі уміння і навички, а і ставала повноправним членом суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, у ході проведення теоретичного дослідження ми дійшли висновків, що традиційно-побутова культура, закладена у родинному та громадському побуті українців, і є тією соціальною практикою, яка конструє соціальну стать і відіграє провідну роль у формуванні соціально-значимих якостей особистості української дівчини, допомагає їй у процесі самоідентифікації і сприяє подоланню стереотипів жіночої меншовартості і другорядності.

Використані джерела

1. Балущок В. Обряди посвячення в Україні / В. Балущок // Українська родина: Родинний і громадський побут / упорядник Лідія Орел. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 225–241.
2. Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.
3. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
5. Кравець В. П. Гендерна педагогіка. Навчальний посібник / В. П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
6. Мушкетик Л. Жіночі персонажі української народної Казки / Л. Мушкетик // Народознавчі зошити. – 2016. – № 3 (129). – С. 686–695.
7. Сироткін В. Звичаєве право українців [Електронний ресурс] / В. Сироткін. – Режим доступу: <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=709>
8. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Стельмахович. – К.: Т-во "Знання" України, 1991. – 48 с.
9. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
10. Українські народні прислів'я і приказки. Дожовтневий період / Упоряди. В.Бобкова та ін. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 792 с.
11. Українська родина: Родинний і громадський побут / упорядник Лідія Орел. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.
12. Фіголь Д. І. Українська народна дитяча іграшка / Д. І. Фіголь. – К., 1954. – 164 с.
13. Штылева Л. В. Педагогика и гендер: развитие гендерных подходов в образовании [Електронний ресурс] / Л. В. Штылева. – Режим доступу: www.ivanovo.ac.ru/win1251

Yuda L. A.

**GENDER SOCIALIZATION OF GIRL IN FAMILY AND SOCIAL EVERYDAY LIFE
OF UKRAINIANS**

In the article the features of gender socialization of girls in the system of family and everyday life culture and customary law of Ukrainians are considered. The main aspects of gender socialization and ways of constructing gender roles of a child by elders are determined. The question of the specifics of mastering sex-role behaviors by a girl is revealed.

The aim of this article is to analyze the influence of family and social life of Ukrainians in the process of gender socialization of girls.

Gender socialization is a process of directed and spontaneous influences on personality that helps her to learn the norms, rules and settings according to cultural perceptions about the role, position and destination articles in society, makes a complete man or woman and participative her to the established system of gender roles.

Traditionally and consumer culture, embedded in family and everyday life of Ukrainians, and is the social practice that constructs social gender.

A number of antenatal, maternity and postnatal own rituals create comfortable conditions for the emergence and adaptation of the child. By means of socio-significant features of a girl are Ukrainian children's folklore, songs, stories, and paremias.

The process of socialization in Ukrainian family traditions is closely linked to labor education. From the earliest years of a child involved in the work feasible, imitates adults in their actions. Girl cleans the house, preparing food, playing with dolls.

The leading role in shaping gender traits of a girl plays age initiations associated with taking the girl in the girl's community.

Key words: *girl, gender, gender socialization, family and social life, social practice, women's rights*

Стаття надійшла до редакції 22.01.2017р.